

पुण्डरिकपुरातील जिनमंदिरात अखंडपणे प्रभूची संकीर्तने चालू होती. अष्टमंगल द्रव्यांनी पूजा-अभिषेक चालू होता. मानावांच्या आचाराला भक्तीचे अधिष्ठान पाहिजे. परमेश्वर चिंतनाने कुविचार दूर पळून जातात. म्हणून सीतेने सर्व प्रकारच्या शोकाचा त्याग करू न केवळ आपले लक्ष जिनेश्वराच्या नामसंकीर्तनात घालविण्याचे ठरविले होते.

कुणाहि परक्या माणसांशी संबंध न येऊ देता, कसल्याहि संकल्प-विकल्पाना मनांत थारा न देता ती पवित्र जीवनाची साधना करीत होती. परंतु गर्भस्थ जीव तिला गप्प राहू देत नव्हता. सा-या संसाराला वशीभूत करील अशा पराक्रमी बालकाचे स्वप्न ती पाही. तरवारीच्या तेजाचे स्नान करावे अशी उर्मी तिच्या मनांत उसळत होती. सहस्रावधि सूर्यकमळांचा रस काढून तो प्यावा असे डोहाळे तिला उत्पन्न झाले. सिंहाच्या छव्याशी खेळता यावे म्हणून लहान लहान बालके उद्यानांत मागवून घेतली होती. त्या सिंहशावकांशी खेळण्यात तिला आनंद वाटत होता. सैनिकाच्या पोषाखात आपण राहावे व धनुष्य-बाणाशी खेळावे असे तिला सतत वाटत राहिले. गर्भस्थ जिवाच्या चैतन्यानुभूतिचाच हा विलास असावा.

श्रावणमास आला. श्रावणाच्या सरीनी सर्व भूमि सस्यशामल झालेली होती. हिरवी हिरवी दिसणारी ती भूमि भारताच्या सौभाग्याची जणू अमर गाथा होती. चैतन्याचे ते अमर गीत होते पृथ्वीवर लिहिलेले. नवजीवनाचा नैसर्गिक अविष्कारच जणू तो होता.

सीतेचे शरीर जड झाले होते. तिच्या बाळंतपणाची राजेशाही व्यवस्था करण्यांत आली होती. सर्व प्रकारच्या सुखसोयी महालांत करण्यांत आल्या. तिळमात्र दुःख होऊ

नये अशा व्यवस्थेत वज्रजंघाने सीतामातेला ठेवले होते. त्याच्या पुण्यामुळेच सीतेचे महन्मंगल पाऊले त्याच्या घराला लागली होती.

सीतेच्या मनांत मात्र एक विचार वारंवार येत होता तो म्हणजे आपल्या घरांत आपल्या हाडां-मासांच्या पोरांना जन्म घेता येऊ नये. दुर्देवामुळे पोटातील गोळ्यांना हक्कांच्या घरांतील माणसानांहि पाहतां येऊ नये. स्त्री-सुलभ प्रवृत्तींचा उद्रेक होणे साहजिकच आहे. सीतेला मात्र या गहन कर्मगतीचा उलगडा होत होता. दुःखे निरासक्तीने भोगणे यांत मानवी मन तापून-सुलाखुन बाहेर पडते व ते विजयी होते. दुःखानी पिचून जाणारी मने अज्ञानी व आसक्त असतात.

नऊ महिने पूर्ण झाल्यावर कांही दिवसांनी श्रावण पोर्णिमेच्या दिवशी श्रावण नक्षत्रावर चंद्राचा उदय झाला असतां सीता प्रसूत झाली. सीतेला दोन मुळे झाली. गावांत सर्वत्र आनंदी आनंद झाला.हत्ती- वरु न फिरु न साखर वाटण्यांत आली. घरोघरी सीतेला झालेल्या सुंदर मुलांचीच चर्चा चालू होती.

परंतु ही सुंदर मुळे पाहायला, त्यांचं कौतुक करायला त्यांचे वडील हजर नाहीत याचे दुःख सीतेला झाले होते. त्या दैदिव्यमान मुलांचे कोऱ्यकौतुक वज्रजंघाने कितीहि केले तरी रामस्पार्शाची उणीव होतीच.

सीतेने वज्रजंघाचे फार फार आभार मानले. ती म्हणाली 'माझा भाऊ म्हणून जे जे करायला पाहिजे ते ते तुम्ही सर्व केले. माझ्या या दुःखभोगाला तुम्ही सुखात परिवर्तित केले. ख-या अर्थानें या दोन मुलांचा सांभाळ तुम्हीच केला आहे आमच्यावर हे ऋण फेडण्याचे सामर्थ्याहि मला मिळाले तरी ते ऋण मी हदयाशी जपणार आहे. वज्रजंघ राजे, तुम्ही जे रघुकुलासाठी केले ते अविस्मरणीय आहे.'

वज्रजंघाला काय उत्तर द्यावे हे सुचेना. तो म्हणाला,-‘ताई, माझ्या पुण्यामुळे ही दिव्य रत्ने मला पहायला मिळाली. तुमचे कांहीतरी ऋणच मी फेडत आहे. माझ्या जीवनांत मी रघुकुलांतील महान पुत्रांना काही उपयोगी पडू शकलो तर मी धन्य होईन. पराक्रमाने सा-या पृथ्वीचे राज्य ही मुले जिंकतील असे शिक्षण द्यावे असा विचार मी करीत आहे.’

वज्रजंघाच्या राज्यात सीतामातेचे कौतुक फार होऊ लागले. सीतेच्या मुलांनी बालवय ओलांडले. त्यांच्या बाललीलेने सीतामाता तृप्त झाली होती. रामाची आठवण तिला शत्याप्रमाणे बोचत होती.

एकेदिवशी सिध्दार्थ नांवाचे एक जैन साधू त्या नगरांत आले. त्यांनी त्या पुत्राचा लौकिक ऐकला. जैन साधुनी निर्णय केला की रामाच्या दोन्ही बालकांना सर्व प्रकारच्या विद्या व कला यांत पारंगत करायचे. ते सीतामातेकडे गेले. सीतेने त्यांचा यथायोग्य आदर केला.

साधु म्हणाले, ‘साध्वी, आपल्या जीवनांत घडलेल्या महाभंयकर संकटाची मला माहिती आहे. रावणासारख्या देवादिकानाहि वश न होणा-याचा तुम्ही नाश केला. श्रीरामाची प्रशंसा आम्ही ऐकली होती. परंतु आपल्या आजच्या भेटीने त्या श्रीरामाची पुनःआठवण झाली. आपणाला हा जो विरह घडला आणि ही संकटे भोगावी लागली यांत पूर्वजन्मीची कांही पातकेच कारणीभूत होत. आपल्या आत्म्याचे तेजच मोठे. म्हणून आपण अत्यंत शांत चित्ताने सुखदुःख भोगत राहिलात. आज आपल्या मुलांना पाहावे म्हणून मी इथे आलो आहे सीतेने लव आणि कुश या दोघांना बोलावले. मुले जवळ आली. त्या दोघांनी सांधुना वंदन केले. त्यांची विनयप्रवृत्ती पाहून साधु प्रसन्न झाले. ते म्हणाले-‘बाळानो, आपण जैन क्षत्रिय कुळांत जन्माला आला आहात, सर्व प्रकारच्या शस्त्र-शास्त्रांचा अभ्यास घडावा यासाठी तुम्ही प्रयत्न केला पाहिजे. माझी अशी इच्छा आहे की मी आपणाला सर्व प्रकारची शास्त्रे शिकवावीत.’

सीतेने अत्यंत आदराने साधुंचे म्हणणे मान्य केले व तेव्हापासून सिध्दार्थ महर्षी त्यांचे गुरु बनले.

सिध्दार्थ साधुनी त्या दोनहि मुलांना सर्व प्रकारची शास्त्रे शिकविली. जनकल्याणाचे जसे राज्य-शास्त्र शिकविले तसेच देशसंरक्षणांसाठी युधशास्त्रहि शिकविले. संगीत, नाट्य, गायन, वादन इत्यादि कलांचाहि अभ्यास करविला. जीवनांच्या विकासाला आवश्यक त्या सर्व कलांचेहि ज्ञान मुलांना दिले.

सीतादेवीच्या आनंदाला आता पारावार उरला नव्हता. आदर्श पुत्रांची माता होण्याचे सद्भाग्य तिला लाभले होते. रामाशी लग्न झाल्यावर तिला वाटले होते की आपण भाग्यवान आहोत. पण वनवासांचे दुःख नशिबी आले होते. रावणाच्या तावडीतून सुटल्यानंतर आता सुखात दिवस जातील अशी तिनं कल्पना केली होती, पण तीहि धुळीस मिळून पतिविरहाचे दुःख तिला सहन करावे लागत होते. वनांत टाकून दिल्यानंतर मृत्यू बरा असेहि तिला वाटले होते. परंतु मृत्यूची इच्छा धरणे हा जीवनाला कलंक आहे. जीवनाचा अंत हा नैसर्गिक रीतीने व्हावा व मानवाने शेवटपर्यंत आपले सत्व न सोडता स्वीकृत कार्याला चिकटून असावे हा जीवनाचा इत्यर्थ आहे.

सीतेच्या हृदयांतील स्त्रीत्व हा कलंक धारण करू शकत नव्हते. ते आकंदन होतं. पतीला स्वतःच्या पत्नी संबंधाने शंका येण याचाच अर्थ वैवाहिक जीवनाची समाप्ति. आनंदाची उभारणी विश्वास आणि सहयोगाच्या पवित्र वेदीवर होत असते. विश्वास निमाला, श्रद्धा ढळली की आनंदाला ग्रहण लागते. मग जीवन म्हणजे एक यंत्र उरते. परंतु सीतेन आपल्या स्त्री-सुलभ प्रवृत्तीवर विवेकाने व आत्म-स्पर्शीत्वाने विजय मिळविला होता. जीवनाला वैवाहिकता हाच कांही एकटा पैलू नाही. मातृत्व हाहि एक सर्वश्रेष्ठ पैलू त्याला आहे. स्त्रीच्या जीवनाची सार्थकता मातृत्वांतहि असते. म्हणून मातृत्वांसाठी तिनं पतिविरहाचं असीम दुःख गिळलं होतं. राजा वज्रजंघाकडे ती राहिली

होती. पुत्रानी विचारलं होतं-'इतरांच्या मुलांना जसे वडील आहेत, तसे आमचे वडील कोण आहेत? रामाची आम्ही मुले आहोत तर त्यांना आम्ही कां भेटू नये?'

या मुलांच्या वारंवार विचारल्या जाणा-या प्रश्नाला तिच्याकडे उत्तर नव्हतं. पितृसुखाला मुलांनी वंचित होणं हे दुःख तिला डाचत होतं. स्वतःच्या मनाची कितीहि समजूत काढली तरी मुलांच्या कोवळ्या मनाची समजूत कशी घालावी हे तिला कळत नव्हते. आपल्या पिताजीनी मातेचा त्याग केला आहे व ते थोर राज्यकर्ते आहेत हे मुलांना कळाले होते. परंतु वडिलांची थोरवी त्यांना अमान्य होती. सीतेचा त्याग ही कल्पनाच त्यांना पटत नव्हती. मातेचे ममत्व पुत्रांना जसं कळतं तसं पतीला जाणवत नाही. त्यामुळे साहजिकच आईसंबंधाची वडिलांची अन्यायाची वागणूक मुलांना रु चली नाही. वडिलासंबंधीची किंचित विषाक्त भावना त्यांच्या मनांत रु जली होती.

ती मुलं वयात आल्यावर वज्रजंघ राजाने 'लवण' याच्याशी स्वतःच्या ३२ मुलीशी लग्न लवून दिले. परंतु अंकुशाला कोणाच्या मुली पाहाव्यात हा त्याला प्रश्न पडला. अंकुश हा अत्यंत आवडता होता त्याचा. तेव्हा साहजिकच अत्यंत रु पवती मुली त्याने पाहावयाचे ठरविले. श्रीरामाला कांहीच वार्ता नव्हती. सीतेचे दुःख हेच होते. इतक्या कालावधीनंतर एकदाहि श्रीरामांकडून निरोप आला नव्हता किंवा विचार-पूसहि झाली नव्हती. लोकांच्या म्हणण्यावरु न हदयांतरीचे प्रेम माणूस विसरू शकत नाही. तेव्हा रामानेंच लोंकाच्या नांवाखाली आपला त्याग केला काय अशीहि शंका तिला आली. श्रीरामाचे मन आपल्यावरु न उडाले असल्याचा प्रत्यय तिला या प्रसंगी आला. मर्यादा पुरुषोत्तमाच्या मर्यादा इतक्या लौकिक असाव्यात, इतक्या संकुचित असाव्यात याचे तिला आश्चर्य वाटले.

अंकुशाच्या विवाहाची चर्चा चालू असतां वज्रजंघ म्हणाला, 'सीताताई, पृथ्वीपुराचा राजा पृथु व राणी अमृतवती यांची कन्या सुवर्णमाला अत्यंत सुंदर आहे. तिच्या सौदर्याला तुलना नाही. तिच्या शीलाला फक्त सीतामातेच्या शीलाचीच उपमा द्यावी लागेल.

‘राजे, तुम्ही उगाच सीतामातेला तिच्या शीलगुणाची आठवण करू न देत आहांत. स्त्रीला पतीकडून शीलासंबंधीचा विश्वास पाहिजे असतो. जगाने कांही म्हटले तरी ती खंबीरपणे उभ्या जगाशी लळू शकते. पण पतीलाच संशय असला तर तिचे सारे शीलसामर्थ्य फिके आहे.’

सीतेच्या हदयातील वात्सल्याची भावना दाटून आलेली होती. पण खपली काढल्यानंतर जखम जशी वाहू लागते तशी अवस्था सीतेच्या हदयाची झाली. वंजरंघ म्हणाला, ‘हे साध्वी, तुमच्या शीलाबद्दल श्रीरामाला शंका नाही. नाहीतर रावणवधाचा प्रचंड खटाटोप त्यांनी कशाला केला असता ? रामाच्या राज्यात राजा हा निर्दोष असावा, जनतेने त्याच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवू नये यासाठीच त्यांनी आपला त्याग केला आहे ? माणसाला राग आला तर आपल्याच माणसाला तो रागावतो. स्वतःवरही चिडतो. आपण श्रीरामाला दोष देत आहांत असे मला म्हणावयाचे नाही. परंतु श्रीरामाच्या हदयात आपल्यासंबंधी पुरेपुर प्रेमाची भावना आहे हे मात्र खरे आहे.’

‘राजे, तुम्ही श्रीरामाची स्तुति करावी यांत तुमचा मोठेपणा आहे. मला श्रीराम प्रिय नाहीत असे का आहे ? पण जीवनाला प्राप्त होणा-या अवस्थांची कारण परंपरा मात्र वेगळीच आहे. माझे सुख-दुःख माझी हीनावस्था किंवा उच्चावस्था, माझे ऐहिक सुखलाभ यांना मीच कारणीभूत आहे. श्रीराम हे निमित्त-मात्र आहेत. कर्मोपार्जित अवस्थांतून निर्लेप भावनेने जीवन कंठण्याचा अभ्यास मी करीत आले आहे. मागे एकदा एक जैन मुनीश्रेष्ठ आम्हांला जंगलात भेटले होते. ते म्हणाले की गेल्या सात भवांतून श्रीराम आणि मी पति-पत्नीच्या रू पाने वावरत आहोत. श्रीराम हे मोक्षगामी आहेत. त्यांच्या जीवनाला प्राप्त होणारी अवस्था ही मुक्तीला कारणीभूत ठरणार आहे, राजे, त्यांच्या जीवनामुळे माझ याहि जीवनांत क्रांति घडली आहे. त्यांच्या जीवनाचा अलौकिकपणा मला माहित नाही का ? पण मनाला असे वाटते की श्रीरामाने एका शब्दानेहि सीतेची विचारपूस केली नाही.

गर्भवती असलेल्या स्वतःच्या स्त्रीबद्दल क्षणभरहि त्यांना आठवण होऊ नये असा गुन्हा तो मी काय केला ?---पण जाऊ द्या ते. त्या पृथ्वीराजासंबंधी आपण काय म्हणत होता ?`

हो, त्याची सुवर्णमाला तुमची सून व्हावी म्हणून मी मागणी घातली होती. पण त्याने दूताजवळ सांगितले की अंकुशाचे कुल-शील कांही माहीत नाही. तेंव्हा आम्ही या विनंतीचा स्वीकार करु शकत नाही.

वज्रसंघाचे हे बोल ऐकून सीतेला वाईट वाटले. पण वज्रसंघ म्हणाला--- सीते, आपण वाईट वाटून घेऊ नका. ज्याच्या तोंडून हे वाक्य बाहेर पडले त्याची जीभच मी छाटून टाकणार आहे. त्याला पराजित करून त्यांच्या मुलीला मी सून करणार आहे.

ही वार्ता लवांकुशाच्या कानावरही गेली. त्यांची क्षत्रिय मने युधास उत्सुक इ गाली. त्यांनी रथ, हत्ती, घोडे सजविले. असंख्य सैनिक तयार झाले. वज्रजंघाने संगितले की आपण लहान आहांत हे वय युधाचे नाही. आम्ही त्याचा पराभव करतो.

अंकुश म्हणाला, राजे, आम्ही हि कांही कुलशीलाचे आहोत हे युधाशिवाय कसे सिध्द होईल? शौर्य आणि पराक्रम म्हणजेच कुलशील असेल तर त्या पृथु राजाला सांगू की हे पहा शौर्य आणि पराक्रम !

सीतेला त्या दोन्ही मुलांनी वंदन केले आणि सर्व साधनानिशी ते पृथुवर चालून गेले. पृथुला या सर्व गोष्टीची कल्पना होतीच .

पृथुच्या सैन्याची त्या मुलानी दाणादण उडवून दिली. शस्त्रास्त्रे टाकुन सैनिक पळून जाऊ लागले. कुमार लव त्यांच्या त्या भित्रेपणावर जोराने हसू लागला व म्हणाला-सैनिकांनो, जाताहात तर आपले पराक्रमी राजे महाराज पृथु यांना एकटेच कां सोडून

जात आहात ? त्याचे कुल शिल पाहण्याचे आता जरुरी नाही. असे म्हणून लव हसू लागला.

पृथू राजाला हे बालणे फार लागले. तो प्रचंड गदा घेऊन लवावर धावला. तो अंकुशाने त्याचा रथ बाणांनी मोळून काढला.

पृथूराजा जमिनीवर आदल्ला. त्याची ती अवस्था पाहताच दोघेही कुमार मोठ्यांदा हसू लागले.

लव म्हणाला, उठा पृथराजे, आपले कुल-शील सर्वांना माहित आहे. आपल्या पराक्रमाला आता मोकळे रणमैदान पुरेसे आहे. काय तुमचे सैनिक! तुम्हाला एकटे सोळून पळून गेले. असे म्हणून तो हसू लागला. पृथू म्हणाला,--- बाळानो, तुमच्या पराक्रमाची प्रचीती आली. तुम्हांला रणागणांवर प्रत्यक्ष पहावे म्हणूनच मी तसे बोललो होतो. मी संतुष्ट झालो आहे. माझी कन्या मी अकुंशास देऊन त्याला मी जावाई करून घेण्यास तयार आहे.

अंकुश म्हणाला, श्वसुरजीना आमचा प्रणाम, आम्हाला आता युध्द कर्तव्य नाही. पृथूराजे आम्ही युध्द बंद करीत आहोत.

पृथूनेहि पांढरे निशान उभारून युध्द बंद केले. दोन्ही पुत्रांना त्यांनी हृदयाशी कवटाळले. किती सुंदर मुले ही! असा विचार त्यांच्या मनांत उभा राहिला.

पुढे लव आणि अंकुश या दोघांनी अनेक देशांच्या राजांना कधी प्रमोने तर कधी युध्द करून वश करून घेतले. इतक्या लहान वयांत त्यांनी मिळवीलेले ऐश्वर्य पाहून कुणालाहि त्यांचा हेवा वाटला असता.

कर्म किती प्रबळ असते! कुठे रामाने सितेला वनांत घालवून दिले आणि अशाहि वनांत तिला भावाप्रमाणे असलेला वज्रसंघ भेटला. ती सुखरूप प्रसूत होऊन तिच्या बालकांचे संगोपन झाले. सीतेचे जिवनच असे विचीत्र झाले की ते सदैव संस्मरणीय राहील. जन्मापासून तिला वियोगाची दुःखे भोगावी लागली पण ती डगमगली नाही. सतीत्व सोडले नाही. रामावर रागावली नाही. तिनं स्वतःच्या पूर्वकर्मावरच विश्वास ठेवला. सामान्य माणूस दोषांचे खापर इतरावर फोडतात. पण विवेकी माकणुस भल्याबुन्या प्रसंगांना तोंड देऊन स्थिर राहतो. मन शांत ठेवतो. सुख-दुःखाच्या प्रसंगी जे धैर्य सोडत नाहीत तेच वंदनीय ठरतात. सीतामातेची परीक्षा जन्मापासून चालू होती. पुत्र-रत्नांच्या प्राप्तीनंतर ती आनंदली होती. कर्तव्यपूर्तीचा आनंद होता तो. आपल्या पूर्वजन्मीच्या पापांची फळे मुलांना भोगावी लागू नये असे तिला वाटत होते. म्हणून मुलांचे संगोपन तिने चांगले केले होते. सिध्दार्थसारख्या चतुर आणि व्रती व्यक्तीकडून तिने शिक्षण करविले होते. त्या गोष्टीचा आनंद तिला वाटत होता.

एके दिवशी श्री नारद महर्षी अयोध्येला गेले होते. सीतेची दुःखवार्ता त्यांना कळाली. श्रीरामानी जे केले ते योग्य केले नाही असे त्यांनाहि वाटले. पण नियति हे घडविते त्याला मानवांचा इलाज नसतो.

नारंदानी लव-अंकुशाला पाहिले. त्या मुलांकडे पाहून त्या ब्रह्मचारी माणसाचेहि हृदय भरु आले. जोव्हा मुलांनी त्यांना वंदन केले तेव्हा नारद म्हणाले--- रामासारखे व्हा----त्यांचे वैभव तुम्हाला प्राप्त होवो.

हा अशिर्वाद ऐकून सीतेच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. सीतेने आतापर्यंत श्रीरामाची माहिती दिली नव्हती. स्वतःच्या पराक्रमावर मुलांनी जगावे, वडिलांच्या कीर्तिवर त्यांनी जगू नये, अशी सीतेची अपेक्षा होती.

नारदांनी श्रीरामाचे चारित्र त्या मुलांना सांगितले. ते उदात्त चरित्र ऐकून श्रीरामांना भेटण्याची इच्छा निर्माण झाली. पण इतक्या श्रेष्ठ व वंदनिय सीतेला रामाने घरांतून हाकलून द्यावे व तेहि तिला न विचारता. सीतेला एका शब्दाने तरी विचारायचे होते. तिचे म्हणणे तर ऐकायचे होते. तीहि नागरिक होती ना अयोध्येची? ती केवळ रामाच्या मर्जीनुरुप वागणी निर्बुद्ध दासी नव्हती. सहचरिणी होती, पण श्रीरामाचा विवेक वेगळा होता. सीतेला वेगळी करताना ते स्वतःच पराभूत झाले होते. रामाचे मोठेपण जगाला दिसले असले तरी रामाला स्वतःला अगदी ठेंगणे वाटत होते. पण हे ते बालकांना कसे कळणार? रामाचा त्यांना राग आला. पित्याशी युद्ध करावं असं त्यांना वाटू लागलं.

त्यांनी मामा वज्रसंघाना हे सारे सांगितले. श्री नारदांनी पाहिले की आपले काम संपले आहे ते सर्वांचा निरोप घेऊन निघून गेले.

कुमार लव आणि अंकुश हे आईकडे गेले आणि म्हणाले, आई, तुझ्यावर अपवित्र्याचे शिंतोडे उडविणाऱ्याचे शिर उडवावे अशी इच्छा निर्माण झाली आहे. तुझी परवानगी मागण्यासाठी आम्ही आलो आहोत श्रीरामाची कीर्ति धुळीस मिळविण्याची आम्ही प्रतिज्ञा केली आहे. ज्या रामाला तू आपल्या जीवापलिकडे साथ दिलीस, ज्याच्या नामस्मरणांत तू आपल्या जीवनाची अत्यंत महत्वाची वर्षे खर्च केलीस त्या रामाने तुझा धिक्कार करावा, तुला फसवून अरण्यांत सोडून द्यावे हे साध्या माणसाला तरी शोभून दिसले असते कां? रामाची थोरवी आम्हाला दिसत नाही.

सीता म्हणाली--- बाळांनो, तुम्ही लहान आहांत. स्त्रीला आपल्या पुत्रापेक्षाहि पति प्रिय असतो. जीवनांत अशा गोष्टी घडतात. त्याचे कारण आपले पूर्वकर्मच असते. राजघराण्यांत जन्म घेऊनहि वनवासाची पाळी याचे कारण मी मागील जन्मी केलेला अपराधच आहे. आज दिसणारे जीवन म्हणजे मागील जन्माच्या शुभाशुभ कर्माचा परिपाक आहे. शांततेने व मनांत वैषम्य निर्माण न होऊ देता जगण्यांत मौज आहे,

प्रेक्षकाच्या भूमिकेतून जीवनाचे नाट्य पाहता आले तरचर जीवनाचा रस कळतो. तुम्ही श्रीरामाशी झुंज देणार म्हणता, पण ते श्रीराम माझे आदरणीय आहेत, माझे सर्वस्व आहेत. त्यांचा अपमान म्हणजे माझा अपमान, त्यांचा पराभव म्हणजे माझा पराभव नाही का? तुम्ही त्यांना भेटा व ओळख पटवून घ्या. ते सहर्ष तुमचा स्वीकार करतील.

लव म्हणाला, आई, आम्ही क्षत्रिय आहोत. तुझ्या रक्ताचाच अंश आमच्या शरीरांत आहे. आम्ही श्रीरामाशी रणांगणावर ओळख पटवून देऊ. दीनपणे श्रीरामाकडे जावे असे तुलाहि वाटणार नाही. श्रीरामाने आमचा पराक्रम पहावा व मग कुणाची मुले म्हणून आश्चर्यचकित व्हावे व मग आमची चैकशी करावी. आमचे ते पिताजी असले तरी रणांगणावर ते आमचे शत्रु आहेत. पुत्रमोहाने व्याकूळ झाले की मग ते लढू शकणार नाहीत.

सीतेने त्यांना परावृत्त करण्याचा फार प्रयत्न केला पण ते परावृत्त झाले नाहीत. आपली मोठमोठी सैन्ये घेऊन दोघेहि कुमार अयोध्येवर चाल करून गेले.

ही वार्ता श्रीरामाला कळतांच त्यांनी युद्धाची तयारी केली व सैन्यासह बाहेर पडले. सीतादेविदेखील हे युद्ध पाहण्यासाठी आली होती. ती वजंसंघाच्या विमानांत बसून आकाशांतून ते युद्ध पाहात होती. पुत्राच्या लीला कोणत्या मातेला आवडत नाहीत? वियोगी मातेला पुत्राच्या लीलांतून जो आनंद मिळतो तो त्रैलोक्याच्या ऐश्वर्यप्राप्तीतूनही मिळणार नाही.

यावेळी रामाला हे माहित नव्हते की ही मुले आपली आहेत. ते अत्यंत क्रेाधवेशाने लढण्याचा तयारीत हेते. कोणत्या प्राण्याला आपले प्राण नकोसे झाले म्हणून श्रीरामाबरोबर तो लढणार होता? अयोध्येतील लोकहि साशंक होते. श्रीरामाने जिथे विद्याधर असलेल्या रावणाचाहि पराभव केलेला होता तिथे यांचा काय पाड?

रणांगणावर येताच श्रीरामाने पाहिले तो दोन कोवळी पोरे युध्दासाठी उभी आहेत. तेंव्हा श्रीरामाला हसू आले. ते म्हणाले, मुर्ख मुलांनो, अद्यापि तुमच्या ओठावरचे स्तन्य सुकलेले नाही, चेहर्त्यावरील बालीशपणा लोपला नाही आणि तुम्ही युध्दाला उभे राहिलात? तुमची डोकी तर ठिकाणावर आहेत ना? की गम्भत म्हणून हे युध्द खेळत आहांत. तुमच्यावरोबर लढण्यांत आम्हाला मुळीच खंत नाही. परंतु अद्यापि तुम्ही जग पाहिलेले नाही. जीवन म्हणजे काय हे तुम्ही अनुभवलेले नाही. तेव्हा हा मुर्खपणाचा व आततायीपणाचा विचार सोडून द्या व परत जा कसे.

लव म्हणाला, रावणाचा पराभव करणारे राम तुम्ही दिसत नाही. तुम्ही आता दिक्षा घेऊन आत्मकल्याण व परकल्याण करावे हेच बरे. क्षत्रियाचे रक्त अंगात असणारा राजा रणांगणावर उपदेश करीत बसत नाही. मला श्रीरामाशी युध्द करावयाचे आहे तेव्हा त्यांनाच पुढे पाठवा.

यावर लक्ष्मणाला फार राग आल. श्रीरामाच्या क्षत्रियात्वाची चेष्टा करणाऱ्याला यमसदनाला पाठवावे म्हणून त्याने जोराने बाणांचा वर्षाव केला पण ते सर्व बाण मार्गतच नष्ट झाले. युध्द सुरु झाले.

रामाने मारलेला प्रत्येक अचूक बाण जेंव्हा अंकुशाने वाटेतच मोडून काढला तेव्हा तर रामाला फार राग आला. श्रीरामाने मग आता अशांत झाले. त्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारची अस्त्रे वापरली पण तीहि निष्फल झाली. त्यांचे मन क्रुध्द झाले. या पोरांच्या पुढे हार खावी लागेल की काय असे त्यांना वाटू लागले.

लक्ष्मणानेहि निकराने युध्द चालविले. परंतु त्याची अस्त्रे व शस्त्र फिकी पडली. अंकुश म्हणाला-----

अहो लक्ष्मणजी, तुमच्या लंकेतील पराक्रमाची फार स्तुति ऐकली होती. पण आता ती व्यर्थ भासते. कदाचित् आता तुमचा पराक्रम वयाबरोबर म्हातारा झाला असेल. असे म्हणून कुमार अंकुश हसू लागला. त्या हरण्याने लक्ष्मणाला फारच राग आला. शस्त्राच्या मारापेक्षा उपेक्षरा आणि उपहास यांचा मारा तीव्र असतो.

या भयानक युधाला अंत नाही असे जाणून नारदमहर्षी श्रीरामाजवळ गेले आणि ती मुले म्हणजे कोण आहेत हे सांगितले. श्रीरामांनी रथावरुन खाली उडी घेतली व लवाजवळ जाऊन त्यांनी त्याला हृदयाशी धरले. अंकुशाने श्रीलक्ष्मणाला काका म्हणून हाक मारतांच लक्ष्मणाचे नेत्रं ओले झाले. आपण आपल्या प्रिय सीतामातेच्या पुत्रांशी इगडत होतो हे त्यांच्या लक्षात आले. त्यानेहि अंकुशाला मिठी मारली.

रणांगणाचे रूपातंर क्षणभरात इतके हृद्य आणि मनोहरी झाले की शत्रुभावना कोठे लोपली हेच कळेना ! मानवाच्या जीवनावर भावनाचे राज्य चालू असते. जीवनाचा विचार करणाऱ्या व्यक्तींचा विकास भावनांनीच होतो. आपल्या या जीवनाकडे ज्या दृष्टीकोनांतून आपण पाहू तसे ते दिसते. शरीराचे क्षणिकत्व म्हणजे जीवनाचे क्षणिकत्य नाही. आत्मा हा चिरंतन स्वरूपाचा आहे. त्याच्या ठायी असलेल्या दिव्य व महान चिरंतर शक्तीचा प्रत्यय एकदम येत नाही. तो येतो भावनांनी. वैचारिक दृढता, वैचारिक पावित्र्य यांनाच फार महत्व आहे. मंगल व मधुर भावनांनी रसरसलेले जीवन म्हणजेच दिव्य-जीवन आहे.

श्रीरामाने दोन्ही मुलांना म्हटले, बाळानों, तुमच्या दर्शनासाठीच हे डोळे वाट पाहात पाहात थकले होते. तुमच्या दिव्यत्वाची साक्ष तुम्ही युधात आणून दिली. पित्याचा पराजय करणारी मुलेच पित्याला आवडतात. तुम्ही धन्य आहांत. आमची विनंती की तुम्ही आमच्या राजधानीत चलावे. सारे अयोध्यावासी तुमचे स्वागत करतील.

श्रीरामासमवेत ती मुले अत्यंत शोभिवंत दिसू लागली. सुंदरशा रथातून ते राजवाड्याकडे गेले. नगरवासियांनी आरत्या ओवाळल्या पुष्पवृष्टि केली. रामाला तर नवीन जीवनाचा साक्षात्कार झाला.

श्रीरामाचे मन मुलांच्या प्राप्तीने आनंदित झालेले असले तरी सीतेची भेट झालेली नव्हती. तिच्यावरील अन्याय दूर करावयाचा राहिला होता. एकेदिवशी सभेत श्री सुग्रीव, श्री हनुमान इत्यादि प्रमुख विद्याधरांनी हा विषय काढला. ते म्हणाले, श्रीरामा, आता अयोध्येचे मत पलटलेल आहे. सीतामातेवर कलंक लावण्याची प्रजेची इच्छा कधीच नव्हती. आपण मनांतील रोष कमी करून सीतामातेला बोलावून घ्यावे अशी आमची सान्यांची तीव्र इच्छा आहे.

त्यावर श्रीराम म्हणाले, विद्याधरानों, तुम्ही माझे परममित्र आहांत. तुमचा सल्ला मला आवडत नाही काय? परंतु सीतेला इथे आणायची म्हणजे जनतेची खात्री पटली पाहीजे की ति शुद्ध आहे. तुम्ही सर्व राजांना आमंत्रण द्यावे. त्यांच्या समक्ष सीतेने आपले शुचित्व सिद्ध करावे. मलाहि हृदयापासून सीता सावी असे वाटते. पण जनापवादाचे भय त्यागून मी तिला कशी आणू शकणार?

त्यानंतर श्री हनुमान व सुग्रीव हे सीतेकडे गेले. सीतेला नमस्कार करून त्यांनी सर्व हकिकत सीतेच्या कानी घातली. ती म्हणाली, प्रिय मित्रा, आमच्या जीवनातील हेच तर इंगित आहे. सीतेला पावित्र्याची साक्ष द्यावी लागावी व रामाला त्याची अवश्यकता वाटावी. देहांनी केन्नळ भिन्न मानलेल्या त्या आत्म्याची परीक्षा द्यायला मी तयार आहे. तुम्हाला माहिती नसेल पवित्र्याची परीक्षा कशी करायची. स्त्रीचा देह हाच तिच्या पवित्र्याची साक्ष या भ्रमांत आपण आहोत. त्या देहाची आहुती मी अगिनदेवाला देते. त्या देहाची आणि त्या देहाचे नियंत्रण करणाऱ्या मनाची परीक्षा तो अगिनदेव करील. आपण अयोध्येला जा. मी तिथे महेंद्र उद्यानांत थांबेन. आपण एका प्रचंड अगिनकुंडाची तयारी करावी. मी माझ्या देहाच्या पवित्र्याची साक्ष माझ्या

अयोध्यावासियांना पटवून देईन. माझ्याबद्दल लोकापवाद नष्ट व्हावा हीच माझिहि इच्छा आहे. लोकापवादाने सीतेच्या पावित्र्यात फरक पडत नाही. मेघांच्या आवरणाने सूर्याचा रंग बदलत नाही. अग्निदेवाला माझा देह अर्पण करून पावित्र्य पटवून देईन.

याप्रमाणे सांगितल्यावर सर्वजण अयोध्येला परतले. सीतासती अग्निदिव्य करणार ही वार्ता सर्वत्र पसरली. अनेकंनी श्रीरामाला गळ घातली की हे दिव्य होऊ देऊ नये. सीतेचा विनाश अटल आहे. जिथे प्रत्यक्ष पतीचे पावित्र्याची शंका घेतो, तिथे अग्नि काय करणार?

श्रीराम म्हणाले, सीतेच्या पावित्र्यासंबंधी माझी तक्रर कधीच असणार नाही. माझ्या जीवनाचे अविभाज अंग म्हणून मी सीतेला मानले आहे. पण राजा म्हणून कर्तव्याचे वाण स्वीकारल्यावर प्रजेपुढे निःशंक मनाने आणि पवित्रपणे हिंडता यावे यासाठीच मी सीतेचा त्याग केला पण पति म्हणून ती अद्यापी माझ्या हृदयावर अंकीत आहे. तिच्या पावित्र्याचा तेजामुळेच आम्ही रावणाचा नाश करू शकलो. तिच्या सहवासामुळेच वनवासाची चौदा वर्षे आम्ही सुखाने कंठली आहेत. आज राजा म्हणूनच मी तिची सत्व-परिक्षा पाहणार आहे. सान्या जनतेला पावित्र्याचे मोल कळू दिले पाहिजे. जनतेवर राज्य करणाऱ्यानी निर्मळ असावे व खोटा आरोप जरी झाला तरी त्यासाठी राज्यत्याग करावा ही रघुकुलाची रीत आहे. राज्याचा लोभ ही वासना दुष्ट आहे. जनतेच्या सेवेत राजाला आपले जीवन विसरावे लागते. मी ते विसरलो आहे. प्रत्यक्ष देवादिकांना पूज्य असलेली सती सीता गर्भवती असतांना भयानक अरण्यांत पाठविली होती. मुलाबाळांचे सौख्य त्यागून मी इतकी वर्षे जनतेचया सेवेत वाहिली. सारी जनता जरी आज असे म्हणत असेल की सीतेने सत्वपरिक्षा देऊ नये. पण मी म्हणतो की तिने द्यावी. तिचे पावित्र्य देवादिकांनाहि वंदनिय ठरले आहे. अग्निदेवतेला त्या गोष्टीची चाड असेल तर तो तिचे संरक्षण करील.

इतके बोलल्यावर श्रीरामाने अग्निदिव्याची सर्व तयारी करविली. रामाचा शब्द आणि निर्णय कायम होता. जे घडणार आहे त्याचे नियंत्रण मानवाच्या हाती नाही. विधिदेवतेच्या लीलांची माहती अगाध आहे.

अष्टमीचा दिवस होता. सीतेने अगोदरच्याच दिवशी जितेंद्र भगवंताची पूजा केली होती. सान्या दिकपालांना तिने आपल्या पवित्र्याची शपथ घालून बजावले होते की स्वप्नांत जरी परपुरुषाचा विचार माझ्या मनांत आला असेल तर अग्निदेवतेने तिला जाळून भस्म करावे. चराचरांतून व्यापून असणा-या देव-देवताना तिने आवाहन केले होते. निरहंकारी मनानी, क्षमापूर्ण हदयाने, मार्दवाच्या पाऊलांनी ती अग्निकुंडाजवळ आली. अयोध्यावासी भयचकित झाले होत. डोळ्यांतून अश्रूचे पूर अनिर्बंधपणे वाहात होते. सीतेची ही परीक्षा म्हणजे प्रत्यक्ष सूर्याची परीक्षा होती. विश्वाचा चक्षू असलेल्या सूर्यदेवतेला हा अन्याय पाहवणे शक्य नव्हते. धरित्रीमातेलाहि ते शक्य नव्हते. सीतेच्या आगमनबरोबर जणू पावित्र्यच तेथे आले असे वाटत होते.

सीतेने दोन्ही बाहु उंचावले व म्हणाली - अहंत् स्वरू प जिनदेवाच्या साक्षीने मी या अग्निला शपथ घालते की स्वप्नांत जरी परपुरुषाच्या संबंधीचा विचार माझ्या मनांत आला असेल तरी क्षणाचाही विलंब न लावतां त्याने मला भस्मसात् करावे.

श्रीरामाला स्मरू न मी सांगते की त्यांच्याशिवाय अन्य पुरुषाच्या संबंधाचा केवळ विचारही माझ्या मनांत आला असेल तर या अग्निदेवाने माझा अणूरेणु भस्म करावा. पण तसे नसेल तर सर्व स्वर्गस्थ देवतांना माझ्या शील-गुणाची शपथ आहे की त्यांनी या कामी मदत करावी. ही सीतेची परीक्षा नाही. ही भारतीय स्त्रीच्या सन्मानाची, तिच्या मांगल्याची व पावित्र्याची परीक्षा आहे. सीता निमित्तमात्र आहे. कुणाहि स्त्रीवर व्याभिचाराचा आरोप करणा-या मानवाचा धिक्कार करण्याचे कार्य, हे अग्निदेवते, तुला करावयाचे आहे. या हाडा-मासाच्या शरीरासाठी जीवन जगण्याची भारतीय परंपरा नाही. या नाशवंत देहाची प्रचिती जितकी स्त्रियांना येते तितकी पुरुषांना येत नाही.

सौदर्याच्या क्षणिकत्वाची, जीवनाच्या असारतेची व अशाश्वततेची कल्पना स्त्रीच्या हृदयांतच पहिल्यांदा उद्भूत झालेली असते. क्षणभंगुर संसाराची मोहिनी स्त्री ही पुरुषाला घालते हा आरोप आहे. स्त्रीच्या उपभोगात स्वतःला असमर्थ अनुभव करण्यांनी केलेला हा अरोप आहे. हे पावित्र्याच्या देवतांनो, मांगल्याच्या संरक्षिकांनो, पापाचे अंतःपटल उघड करू न दाखवि-याची मंगल वेळ आहे. आज पावित्र्याच्या वैजयंतीची परीक्षा आहे. याप्रसंगी न्याय देऊन मला उपकृत करावे.

सीतेने अरहंत, सिध्द, आचार्य, उपाध्याय आणि जगांतील यच्चावत् साधूवर्गाना नमस्कार करू न त्या धगधगत्या अग्निकुंडात उडी घेतली.

अयोध्यावासियांच्या डोळ्यांतून अश्रू उभे राहिले. पापीजनांनी मांगल्याची परीक्षा घेण्याचाच तो प्रकार होता.

एकच हाहाकार माजला. श्रीरामाच्या हृदयांतहि विलक्षण कालवाकालव झाली. परंतु जनतेच्या पुढे श्रीरामाचे चारित्र्य जसे निर्मळ असावे तसेच त्याच्या पत्नीचेहि असावे. राजा म्हणून जो निर्णय श्रीरामाने कटुतर कर्तव्य म्हणून घेतला होता तो शेवटपर्यंत पार पाडणे अत्यंत आवश्यक होते. हृदय विदीर्ण होईल असा आघात त्याने केवळ प्रजेचे हित म्हणून सहन केला होता. जनतेच्या चारित्र्याची जपणूक व संरक्षण करण्याचे कार्य रामाने या निर्णयाने केले होते.

व्यक्तिगत जीवनाचे महत्व हे साधूत्व स्वीकारल्यावरच मानावयाचे. जनतेत राजा म्हणून राहायचे तर कांही ध्येये आणि उद्दिष्टे यांच्या जपणुकीसाठी आदर्शाची भावना केलीच पाहिजे.

सीतेने अग्निप्रवेश करतांच त्या प्रचंड अग्निकुंडाचे रु पांतर जलकुंडात झाले. एका शुभ्र कमळावर सीता उभी होती. तिच्या पावित्र्याचे तेज सर्वत्र पसरले होते.

आकाशीच्या देवदेवता आभांळातून सुमनांजली वाहात होत्या. सीतेच्या जयजयकाराने आकाश भरू न राहिले होते.

सा-यांच्या नेत्रातून हसरे अशू चमकू लागले. सीतामातेचे मांगल्य जाणून घेणाऱ्यांच्या डोळ्यांत अग्निदेवाने चांगलेच अंजन घातले होते. सीता त्या कुंडाच्या बाहेर आली. सर्व अयोध्यावासियांना म्हणाली, प्रिय नागरिकाहो, माझ्या पूर्वजन्मार्जित पापाची फळे मी भोगली आहेत. आपला कांहीच दोष नाही. पण मला एवढे सांगावेसे वाटते की ज्या स्त्रीसंबंधाने आपण व्यभिचाराचा आक्षेप घेतला ती स्त्री केवळ सीता नाही. ती रामाची पत्नी असली तरी जनतेची आई आहे. मातेसंबंधाने व्यभिचाराची कल्पना करणे हे कोणत्या सभ्य संस्कृतीचे लक्षण आहे? बहीण, मुलगी, स्त्री आणि आई या चार रुपाने वावरणारी स्त्री जोपर्यंत पूज्य मानली जात नाही तोपर्यंत सभ्यतेचा गंधहि मानवतेला मिळणार नाही. स्त्रीच्या जीवनानेच पृथ्वीवरील जीवन वेष्टित आहे. स्त्रीच्या उदरांतून उत्पन्न होणाऱ्या पुरुष जमातीनेच पापी विचार केला नाही तर स्त्री व्यभिचारी कशी होईल? रावणाने स्त्रीलालसेने माझे हरण केले होते असे नाही. त्या राक्षसाच्या हृदयांतहि माणुसकीचा अंश होता. माझी संमती नाही म्हणून त्याने मला स्पर्शहि केला नाही. त्याने मृत्युचे आव्हान स्वीकारले पण पाप केले नाही. त्या रावणाच राज्यांतहि कुणी बोट दाखवून या सीतेच्या पावित्र्याची विटंबना केली नाही.

नंतर सीतेने सांगितले, हे नागरिकांनो, यांत केवळ तुमचा दोष नाही. ज्या श्रीरामाच्या सहवासांत मी इतकी वर्षे काढली त्यांच्याहि मनांत किंचित काळ किलिष निर्माण झाले होते. माझ्या दुष्टीने मी माझे पावित्र्य सिध्द केले आहे. तुमच्या या निमित्तामुळे च सांसारिक बंधनाची व्यर्थता आणि क्षणभंगुरता मला कळाली आहे. जीवनांतील मांगल्याचे दर्शन झाले आहे. आत्म्याच्या ठिकाणी असलेली कर्मबंधने दूर केल्याशिवाय शाश्वत सुख मिळणार नाही हेहि मला कळाले आहे. या आपल्या उपकाराबद्दल मी ऋणी आहे.

त्यानंतर श्रीरामाने सीतेचे स्वागत केले व म्हणाले, सीते, तू पवित्र आहेस हे मला माहित होते. परंतु राज्याच्या कांही सीमा असतात, कांही बंधने असतात. मी मला पाळलीच पाहिजे होती. झाले गेले विसरून जाऊ या. माझ्याकडून झालेल्या अपराधाची मी क्षमा मागतो.

सीता म्हणाली, पुराणपुरुषा, माझी क्षमा काय मागत आहांत? मी मनाने, शरीराने तुमचीच होते. पण मी आज तुमच्या पत्नीपदांतून मुक्त होण्यासाठी धडपडत आहे. माझ्या आत्म्याच उद्धारासाठी मी साध्वीची व्रते स्वीकारणार आहे. जैनधर्माने घालून दिलेला मुक्तीचा मार्ग मी स्वीकारणार आहे. तुमच्या जन्मोजन्मीच्या सहवासाने माझ्या आत्म्याच्या ठिकाणी मांगल्याचे अधिष्ठान वाढत गेले. या जन्मांत तर मी माझे भाग्य समजते की मुक्तिगामी श्रीरामाच्या जीवनाचा सौरभ मला उपभोगता आला. श्रीरामा, मला आशीर्वाद द्या की या अतिकठीण अशा तपाचरणांत माझे शरीर व मन मला साहय देतील.

असे म्हटल्यावर सीतेने रामाला वंदन केले. श्रीरामाने तिला अलिंगन दिले. रामाच्या नेत्रातून अश्रु वाहात होते. सीता तपाचरणासाठी वनांत जाणार ही कल्पना त्यांना सहन झाली नाही. ते मुच्छित झाले.

सीतेने हनुमान, सुग्रीव इत्यादिकांचा निरोप घेतला. झालेल्या दोषप्रमादाबद्दल क्षमेची याचना केली आणि त्या सर्वांचे सुसिमत वदनाने आभार मानले व ती वनाकडे जायला निघणार तोच लव-अंकुश सामोरे आले आणि त्यांनी आईला घटू धरले. सीतेने दोघांनाहि हृदयाशी कवटाळले. दोघांची चुंबने घेतली. त्यांच्यावर अश्रुंनी अभिषेक केला आणि म्हणाली, अश्रु हिच माझी तुम्हास देणगी आहे. मी ज्यांच्या सहवासांत वाढले तेच अश्रु मी तुम्हास माझी ठेव म्हणून देऊन जात आहे. दुःखाच्या प्रसंगी इतर कसल्याहि विकाराना थारा न देता या अश्रुंनी संगत करा. वडिलांची थोर परंपरा सांभाळा. त्यांना

जपा तुम्हा सर्वांच्या कृपेमुळेच मी या तपाचरणाच्या मार्गाने जात आहे. जीवन आदर्श बनविण्याचा संयम हाच एक मार्ग आहे.

सीतेने पुनः अलिंगन दिले व त्या पुत्रांच्या पाठीवर प्रेमभराने हात फिरवीला. कोवळ्या चेह-यावर दुःखाची गडद छाया पसरली होती. जन्मतांना वडिलांचा वियोग आणि वडिलांचा संयोग झाल्यावर मातेचा वियोग! धन्य आहे या संसारातील रचनेची घडण ! इष्ट पदार्थाच्या वियोगांत व अनिष्ट पदार्थाच्या संयोगातच मानवाच्या हृदयाची परीक्षा होते.

सीतेने अयोध्यानगर मागे टाकले व ती उपवनांत आली. तिच्या मागोमाग श्रीराम, लक्ष्मण, कौसल्या इत्यादि सर्व आप्तगणहि निघाले. हनुमान, सुग्रीव इत्यादि सर्व विद्याधराहि निघाले.

उपवनांत श्री सकलभूषण नांवाचे एक थोर तपस्ची आले होते. ते सर्वज्ञ होते. केवलज्ञानाची सिध्दी त्यांना प्राप्त झाली होती. क्रेधादि सर्व विकारांचा त्यांनी नाश केला होता. जीवनाची सर्वोच्च अवस्था त्यांना प्राप्त झाली होती.

सीतेने दिक्षा घेतली. संन्यास स्वीकारला. एका शुभ्र वस्त्रानिशी ती साध्वी झाली.

श्रीरामदिकांनी त्या केवलीना नमस्कार केला. सर्वजण त्यांच्याजवळ जाऊन बसले. बिभिषणहि तेव्हा तेथेच आलेला होता. त्यांनी सकलभूषण केवलज्ञानीना विनंती केली की आम्हाला श्रीरामाचे पूर्वजन्माचे चारित्र ऐकावयाचे आहे.

त्याची विनंती ऐकून केवलीनी अत्यंत सुस्पष्टपणे साच्यांची चारित्रे सांगितली. अनेक प्रकारच्या योनीतून जन्म घेत घेत व तेथील सुखदुःखे अनुभवत हे सर्वजण या

जन्मी एकत्र आले आहेत. गेल्या अनेक जन्मांत ही सारी मंडळी एकत्र येत होती. आजच्या जीवनाशी गतजीवनाचा फार मोठा संबंध असतो. तसे नसते तर प्रत्येक जीवन हे एकदम नवीन व एकसारखे झाले असते. पूर्वजन्मीचे संस्कार असतात म्हणूनच आजच्या जीवनांत कांही आकर्षण, प्रेम, जवळीक, आहे. क्रेधादि विकारांचे कमी अधिक प्राबल्यहि गतजीवनाचा संस्कार होय. केवळी हे सान्यांना सांगत होते. केवळीनी घडविलेल्या संसार-दर्शनामुळे अनेकांना विरक्ती झाली.

रावणाच्या गतजीवनासंबंधी सांगताना ते म्हणाले, भव्यानो, ज्या रावणाने सीतेचा लोभ धरला, सीतेविषयी दुष्ट वासना ज्याच्या मनांत उद्भूत झाली त्या रावणाने पूर्वजन्मीदेखील असेच केले होते. त्या भवांतरात त्याचे नांव शंभू होते व सीतेचे नांव वेदवती होते. शंभूने वेदवतीशी लग्न करण्यासाठी तिचया वडिलांना मागणी घातली. परंतु त्याने ती डिडकारली होती, तेव्हा देखील त्याने तिच्या वडिलांना मारून टाकून तिच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या उपभोग घेतला होता. त्या दुष्टपणाचा मी बदला घेईन या विचाराने तिने साध्वी-दीक्षा घेऊन तप केले. आणि त्या तपानें ती स्वर्गात आली. रावणाची सीतेसंबंधीची वासना पुढच्या या जन्मांतहि तशीच राहिली. तिला पाहताच पूर्वजन्मीची ती वासना जागृत झाली व त्यानें तिचे हरण केले होते.

मुनिवर्यांनी सांगितलेल्या या पूर्ववृत्तांताचे सर्वाना कौतूक वाटले. काहीना तर हा संसार म्हणजे एकप्रकारची माया आहे, इंद्रजाल आहे असे वाटून ते विरक्त झाले. आत्मकल्याणाचा मार्ग हाच खरा मार्ग आहे. संसाराला भिणारे हेच खरे शुर होत. जे संसाराला भीत नाहीत तेच खरे भीरु होत.

सीतेने जैनदिक्षेचा स्वीकार केला. श्रीरामाने कितीहि विनविले तरी परत पुनः मोहाकडे वाटचाल नाही या दृढ विचाराने श्रीरामाला म्हटले, आर्य पुरुषा, केवळीचा उपदेश आपण ऐकलांत. मी तर संसारसुखाचा त्याग केला. माझा त्याग आणि स्वीकार या कल्पनांतून मी आपणांला मोकळे केले आहे. जीवनांत जे चढ-उतार पाहिलेत

त्यावरुन जीवनांतील खरा आनंद निर्लेपणात आहे हे मला कळाले. अहंतेच्या आणि ममत्वाच्या पाऊलांनी चालतांना किती हाल अपेष्टा! ज्ञानीजनांचा मार्ग हाच खरा जवळचा असतो, पण अज्ञानाच्या आणि अविवेकाच्या पडद्यामुळे तो आपणांस जवळचा वाटत नाही.

सीतेने सर्वाना निरोप दिला. गोंडस पोरांचे चेहरे तिने पुनः एकदा सनिमेष नेत्रांनी पाहिले. जीवन सफल बनवा असा मुलांना आशिर्वाद दिला. सीता तेथून निघून गेली. तिच्या धीर-गंभीर पाऊलांचा निनाद भरुन राहिला.

सारे अयोध्यावासी परतले होते. सीतेने नवा मार्ग घालून दिला होता. जीवन शुद्धतेचा मार्ग पुरुष आणि स्त्री या दोघांना मोकळा आहे केवळ गृहस्थी जीवनच जगले पाहिजे असे नाही तर स्त्रियांनी देखील संन्यास घेऊन आपले जीवन तेजस्वी बनविले पाहिजे.

याच सुमारास रामाचा अत्यंत प्रिय सेनापति कृतांतवक्र तिथे आला. त्याने श्रीरामाला वंदन केले आणि आपली तलवार त्यांचे चरणी ठेवून तो म्हणाला, ---- महाराज, या सेवकाला रजा द्यावी. आपल्या सेवेत असता जे काही अपराध झाले असतील ते क्षमावेत. मी देखील संसारापासून विरक्त होऊन मुनी दिक्षा घेणार आहे. आपला अशिर्वाद असावा.

श्रीराम गहिवरले व म्हणाले, काय कृतांत तूहि जाणार ? श्रीरामाच्या नशीबांत आहे तरी काय? सीता सोडून गेली, तूहि चाललास !

महाराज जीवन हे नदीप्रमाणे प्रवाही आहे. जे क्षणापूर्वी जिथे दिसते तिथे ते नसते. या जीवनाचे मांगल्य केवळ ऐहिक जीवन जगण्यांत नाही असे मला वाटते. जी भूमि आपण पराक्रमाने जिंकतो ती या पूर्वीहि कुणीतरी जिंकलेली असते. जी एका

दृष्टीने वारंवार जिंकली जाते ती भ्रष्ट तरी असावी, किंवा अजिंक्य तरी असावी. या बाहुबलांच्या गौरवांत काळ कंठण्यापेक्षा आत्मबलाची उपासना करण्यांत काळ कंठावा आणि नवीन पीडिला क्षितिज ओलांडण्याचा मार्ग मोकळा करून द्यावा असे मला वाटते.

असे म्हणून कृतातवक्रहि अयोध्या सोडून निघून गेला.

श्रीरामाला मनांतून विषाद वाटला तरी त्यांनी दर्शविला नाही. लक्ष्मणाच्या विषयी त्यांच्या मनांत अत्यंत प्रेम होते. रामची अभिन्न हृदयता लक्ष्मणाच्या संबंधीची होती. लक्ष्मणाची रामासंबंधीची प्रीतिभावना इतकी तिव्र होती की त्या प्रेमाचे कौतुक स्वर्गातही होत होते.

एकदा इंद्राच्या सभेत याविषयी चर्चा निघाली. सौधर्म नांवाचा इंद्र इतर देवांना म्हणाला की, रामाचे जीवन उदात्त आहे. अनुकरणीय आहे. परंतु रामाची प्रीति सीतेपक्षा लक्ष्मणावरच अधिक आहे. सीतेचा त्याग राम करू शकला. तिने संन्यास घेतला तरी त्यांच डोळ्यातून टिपे आली नाहीत. श्रीहनुमान, श्रीसुग्रीव इत्यादि विद्याधर राजेही दीक्षित होऊन वनांतरी निघून गेले तरी श्रीरामाने दुःख मानले नाही. पण जर श्रीलक्ष्मणाच्या मनांत संसार-त्यागाचा विचार आला तर मात्र श्रीरामाला फार दुःख होईल.

तेव्हा दुसरा एक देव म्हणाला, श्रीलक्ष्मणाचे रामावरील प्रेम त्याहून श्रेष्ठ आहे. श्रीरामाशिवाय लक्ष्मण जिवंतच राहू शकणार नाही. श्रीराम लक्ष्मणाशिवाय जिवंत राहू शकतील.

अशा प्रकारे दोन्ही आदर्श बंधुंच्या बंधुस्नेहाची स्तुति चालू झाली. सुरमणी आणि मृगचूल नांवाच्या दोन देवांना मोठे कौतूक वाटले की देवादिकांनी पृथ्वीवरील मानवांच्या स्नेहाची स्तुति करायची म्हणजे औरच आहे! कुतुहलामुळे त्यापैकी एकाने लक्ष्मणाची भेट घेऊन श्रीरामाच्या मृत्युची वार्ता कळविली. लक्ष्मणाने ती वार्ता ऐकताच

प्राण सोडला व धाडकन जमिनीवर पडला. लक्ष्मण मूर्च्छित असावा या कल्पनेने देवांनी तेथून पलायन केले. लक्ष्मण अद्यापि उठत का नाही व तो असा जमिनीवर कां पडला आहे, याचा राजवाड्यातील सेवकांना कांही बोध होईना. त्यांनी लक्ष्मणाच्या कानाशी वाद्याचे संगीत वाजविले. अनेकदां प्रिय हाकांनी संबोधित केले पण ते उठेनात म्हणून स्पर्श केला श्रीलक्ष्मणाचा आत्मा त्या दिव्य शरीरांतून निघून गेला.

ही वार्ता अयोध्यानगरीत पसरायला वेळ लागला नाही. लक्ष्मणाची मृत्युवार्ता ऐकून श्रीराम मूर्च्छित झाले. त्यांना अनेक शितल उपचार करून शुद्धीवर आणले. श्रीराम शुद्धीवर येताच हाय लक्ष्मण! म्हणत पुनः वेशुद्ध झाले.

श्रीरामाचे पुत्र आणि पुत्रबधु तेथे आले. अनेक आप्त गोळा झाले. सारी नगरी खिन्न झाली. श्रीरामाने रडून रडून आकांत केला. इतका बलशाली राम आपल्या आवडत्या बंधुच्या मृत्युने अगदी दुर्बळ झाला. सारा संसार जणु तयाला निघृण वाटू लागला. लक्ष्मणाच्या मृत्युची वार्ता त्यांना खरीच वाटेना. ते सरळ लक्ष्मणाच्या महालांत गेले. लक्ष्मण जमिनीवर पडला होता भारतीय भूमीचा महान पुत्र जमिनीवर झोपला होता. लक्ष्मणाची बायको, त्याची मुले रडत होती. त्या भयानक आक्रंदाने त्याचे मन विदीर्ण झाले. ते धावतच लक्ष्मणाच्या देहाशी बिलगले. म्हणाले, लक्ष्मणा, हे जग पुष्ट आहे तू मेला म्हणून मला उगीच सांगितले. कोण म्हणतो तू मेलास? तुझे नेंत्र उघडे आहेत, तू मला पाहतो आहेस. तुझा आवडता राम तुझ्याजवळ आहे. आपल्या आवडत्या रामाला न विचारता कुठे जाणार तू? श्रीरामाचे दुःख वरच्यावर झेलण्याचे दिव्य सामर्थ्य तुझ्याजवळ आहे. मग तू असा कां आहेस बोल ना! असे म्हणत राम त्याला कवटाळू लागले, त्याच्या मस्तकाचे चुंबने घेऊ लागले.

श्रीरामाने त्याला आपल्या कवेत घेतले व ते अयोध्येच्या बाहेर पडले.

अनेंक मित्रांनी, आप्सेष्टांनी त्यांना विनंती केली----हे रामचंद्रा, श्रीलक्ष्मण आता लोकांत नाहीत. आता आपल्या रीति-रिवाजाप्रमाणे अग्नि-संस्कारची तयारी केली पाहीजे. आपण सुज्ञ आहांत, आपण मोहातून वर येऊन बंधूच्या अग्नि-संस्काराची परवानगी द्यावी.

हे ऐकून राम क्रोधीत झाले. म्हणाले---- तुम्ही मुर्ख आहांत. तुम्हाला विवेक नाही सीतेला अग्नि-परिक्षा, भावाला अग्नि-संस्कार आणि मग मलाहि का मोकळे सोडता? तुम्हाला इक्ष्वाकु कुळालाच जाळून टाकावेसे वाटते, श्रीलक्ष्मणाला जिवंतपणी जाळून टाकण्याचे ठरविलेले दिसते. मला आता राज्याशी कर्तव्य नाही. मुलांशी कर्तव्य नाही. कुणाशी कर्तव्य नाही. तुम्ही सारे माझे शत्रु आहांत. तुम्ही जा येथून सारे-----

श्रीरामाच्या अंगाचा दाह होत होता. त्यांनी लक्ष्मणाचे शव अंगावर घेतले व म्हणाले ---- चल लक्ष्मणा, दूर चल. या अयोध्यावासियांची सावलीदेखील अंगावर पडणार नाही तिथे जाऊ. तुला अग्नि-संस्कार देण्याची गोष्ट काढतात काय मूर्ख आहेत हे. मी आतापर्यंत यांचे खुप ऐकले पण आता मात्र ऐकणार नाही.

लवांकुश हेहि आडवे आले. ते म्हणाले---- पिताजी आपण इतके ज्ञांनी ! आपणासं काय सांगावे? आपल्या स्नेहाचा आम्हाला अभिमान आहे. पण-----

पण काय ?

पण पिताजी, आपण आमची विनंती ऐकावी. मृत्यु हा जन्माचा साथीदार आहे. जीवनाच्या सुरवातीपासून अंतापर्यंत तो आपली साथ करतो. मृत्यु तर जीवनाचा मध्यबिंदू आहे. असे कोणते जीवन आहे जे अमर आहे? आपण तर मुलुखाचे ज्ञानी ! खन्या आर्थाने जीवन जगण्याची जिव्ह तुम्ही दाखविली. साच्या भारतीयांपुढे महान आदर्श समोर ठेवला. पण आज तुम्ही मोहग्रस्त झाला आहांत. श्रीलक्ष्मणकाकांना आपण फार

प्रिय होता, असे असता मृत्युच्या बोलावण्याबरोबर त्यांनी आपला स्नेह दूर सारला व ते दूर निघून गले. आम्हांसहि आता हा संसार असार वाटू लागला आहे. सांसारिक यातना आणि सुखे आम्ही उघडया डोळ्यांनी पाहिली. आपणांस आम्ही नमस्कार करून सन्यास घ्यायला जात आहोत. परवानगी असावी.

असे म्हणून दोघांनी त्यांना वंदन केले व ते वनांत निघून गेले.

श्रीरामाला पुत्रविरहापेक्षाहि लक्ष्मणवियोग तीव्र वाटत होता. पुत्र निघून गेल्यावरहि त्यांना कांही वाटले नाही. ते श्रीलक्ष्मणाला अधिकच कवटाळून बसले. सान्यांना जा म्हणून सांगू लागले.

ज्यांनी श्रीरामाचे वैभव, पराक्रम, पुरुषार्थ जिद व अलौकिकता पाहिली होती ते तर या दृश्यापुढे दिडःमुढ झाले. श्रीरामाची ती केविलवाणी अवस्था पाहून त्यांच्याहि जीवाची कालवा-कालव झाली. हाच का तो महापुरुष ज्याच्या पराक्रमावर देवांनी फुले उधळली? हांच का तो करुणासागर, जो आज स्वतः कारुण्याच्या गर्तेत सापडला आहे? हाच तो संसार आहे-----ज्याच्यासाठी झगडायचे - भांडायचे जीव घ्यायचे-द्यायचे ! किती अशाश्वत तत्त्वासाठी आम्ही आमची चैतन्य----संपदा उधळीत आहोत? काय घेऊन जायचे असते येथून ? काय येणार असते आपल्याबरोबर ?

पण माणूस थकत नाही. त्याची या अशाश्वत, क्षणजीवी तत्त्वासाठी धडपड चालू असते.

श्रीलक्ष्मणाच्या मृत्युची वार्ता लंकेत्तहि कळविण्यात आली. बिभिषण लगेच तेथे आला. त्याने श्रीरामाची ती दुरावस्था पाहिली. त्यांनी त्यांच्या मनाचे सांत्वन करण्याचा खूप प्रयत्न केला.

श्रीरामाची समजूत काढून झाल्यावर श्रीलक्ष्मणाच्या मृतदेहाचा अग्निसंस्कार अत्यंत थाटांत पण गंभीरतेने साजरा करण्यांत आला. अनेक स्त्रियांनी कंकणे फोडली. श्रुंगार केला नाही. राजदरबारहि बंद ठेवण्यात आला.

गांवाबाहेरील प्रशस्त जागेत चिंता रचण्यांत आली. व सुस्वर आवाजाच्या तालध्वनीत ती मृत्युमहोत्सव पार पाडण्यात आला.

श्रीरामाच्या जीवनावर हा फार आघात होता. तेव्हापासुन श्रीरामाचे जीवन बदलून गेले. कशावरच मोहममता उरली नाही. एखाद्या वठलेल्या वृक्षाप्रमाणे त्यांची स्थिती झाली. सारे ऐहिक उपभोग त्यागले. ते कुणाशी बोलत नव्हते. सारे मित्र-बांधव क्षितिजापलीकडे उभे राहिल्यासारखे झाले होते. माया-ममतेची मोहक वस्त्रे आता लक्तरे झाली होती आणि निजस्वरूपाचे दिगम्बर दर्शन रामाला घडत होते.

एकटेच या दुनियेत यायचे--माझे माझे म्हणून सर्व जवळीक करायची पण पण मग एकलेच उरायचे----एकलेच जायचे---मार्ग सरळ-निष्पर्ण वृक्षासारखा. सर्व सुखोपभोगाच्या संध्याघाया झालेल्या पाहायला कुणीच जवळ नाही. राम म्हणून हांक मारणारी मंडळी आता दुर झाली होती. दूर निघून गेली होती. घरांतील प्रेम शुष्क झाले होते. पित्याचे आशीर्वाद छत्र लोपले होते-आईचा प्रेमळ हात पाठीकरून फिरायचा थांबला होता. सावलीप्रमाणे सतत साथ देणारा लक्ष्मण-उत्तावळा पण भोळा लक्ष्मण दूर निघून गेला होता. गोंडस पोरेहि संन्यासी बनून, तपाचा खडतर मार्ग स्वीकारून दूर निघून गेली होती. एकलेपणाच्या तीव्र-दारुण वेदनेतून दुःख स्वरूप संसारचित्र साकार झाले होते. श्रीरामाची ही वेदना विरक्तीत परिवर्तित होत होती. मुक्तीचा मार्ग स्पष्ट होत होता. संसार व शारीरभोग आता पक्व फळप्रमाणे गळून पडण्याची वाट पहात होते. श्रीरामाच्या विचार क्रांतीतून एक दिव्यमयता निर्माण झाली होती. शोक गळून पडला. निराशा दुर झाली. मोक्षमार्गाचा अवलंब करण्याचा नवा उत्साह रामाच्या हृदयांत निर्माण झाला.

वैराग्याच्या भावनेनी रामाचे हृदय भरून गेले होते. त्यांनी शुत्रघ्नाला बोलावून राज्याची धुरा तू वहावीस म्हणून आज्ञा केली. शत्रघ्नाने सांगितले, बंधुराज, आता हे राज्य उपभोगण्याचे दिवस का आहेत ? जीविताचे सार्थक तर आता आत्म-कल्याणात आहे. हे सर्व ऐश्वर्य उपभोगून मी तृप्त झालो आहे. पुनःपुनः तेच तेच जीवन उपभोगण्याचा कंटाळा आला आहे. जे अनश्वर असेल, जे आत्मोन्नतिकारक असेल तेच करावे असे वाटत आहे. आपली आज्ञास्वीकारता येत नाही याबद्दल आपण क्षमा करावी. आपण जो मार्ग स्वीकारणार आहांत तोच मिहि स्वीकारेन. आपली अनुमति असावी.

शत्रुघ्नाचे हे विचार ऐकून रामाला फार आनंद झाला. त्यानंतर त्याने आपल्या अंनंगलवणाच्या मुलाला राज्यभिषेक करविला. अत्यंत मोठ्या थाटाने हा उत्सव पार पाडतांना श्रीरामाला आपल्या पित्यांची आठवण झाली. त्या पित्याला पुत्राला राज्याभिषेक करतांना किती विघ्ने आली, आणि शेवटी रामाला राज्यभिषेक न घडविताच त्याला वना-रानांतून संन्यासी होऊन हिंडावे लागले. कर्मगतीची ही परवशता आजही रामाला जाणवली. एक वस्त्रानिशी जेंड्हा ते वनवासाला निघले होते तो प्रसंग आठवला. पण सीता आणि लक्ष्मणाचे अस्तित्व नाही म्हणून पुनश्च श्रीरामाचे हृदय व्यथित झाले, डोळ्यांत आसवे चमकली. जीवन संपले होते. आता फक्त आसवांचा स्निग्ध इतिहास उराशी होता.

अभिषेक विधिवत् पार पाडल्यावर श्रीरामानी सर्व इष्टमित्रांना बोलाविले. या सर्वांना प्रिय वचनांनी संबोधिले. त्यांना वस्त्राभूषणे व रत्नादिक वस्तू देऊन तोषविले. सर्वांचा निरोप घेऊन श्रीराम अयोध्या सोडून निघाले.

श्रीरामांनी सर्वांना हात जोडून नमस्कार केला व म्हणाले, आता आम्ही वनांत जातो. तुम्ही आमच्या इक्ष्वाकु-कुलाच्या कीर्तीत वाढ करण्यास आम्हाला मदत केली. आमचा राज्यकारभार गोड मानून घेतला. आम्हाला संतोष आहे. आता आम्हांला निरोप

द्या. तुमच्या जीवनांत तुम्ही सुखी असावे, समृद्धिशाली असावे. धैर्यशाली असावे. सत्याचा पक्ष घ्यावा. असत आणि अत्याचार निपटून काढावेत. हाच आमचा शेवटचा निरोप.

श्रीरामाची धीरगंभिर पाऊले अयोध्येकडे पाठ फिरवून चालू लागली. आता सारे संपले होते सर्व नागरिकांची अंतःकरणे जड झाली. काय बोलावे हे जनतेला कळले नाही. अनेक राजेहि श्रीरामाचाच आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून राज्यत्याग करून संन्यास घेण्याच्या हेतूने त्यांच्या मागे मागे जाऊ लागले.

श्रीरामाने वनांत जाऊन तेथे असणाऱ्या सुव्रतमुनीच्या पदकमली नतमस्तक होऊन जैनदिक्षा घेतली. सर्व वस्त्राभूषणांचा त्याग केला. हातांनी सर्व केससंभार दूर केला. दिगंबरत्वाचा स्वीकार केला. आणि ॐ कार ध्वनीने युक्त अशा आवाजाने त्यांनी सर्व प्रकारच्या व्रतांचा स्वीकार केला. मी कसल्याहि हिंसेचा, असत्याचा, अब्रहाचा, चौर्याचा आणि परिग्रहाचा स्वीकार करणार नाही. वनांत राहून तप आणि संयमाचा अभ्यास करीन. आत्मतत्त्वाच्या ध्यासाशिवाय माझा एकहि उच्छ्वास बाहेर पडणार नाही. कर्ममलत्याग हाच माझा आता मार्ग राहिल. बसा दृढ संकल्प त्यांनी केला. भयानक अशा अरण्यांत किंवा नदिच्या काठी रात्रिदिवस तपश्चर्या ते करीत. उपवासादिकांनी शरीराच्या खाण्यापिण्याच्या गरजा त्यांनी दूर केल्या. निर्भय होऊन वनांतील हिंस्त्र पशूंच्या वरोबर ते विहार करीत. जीवनाला आता वेगळाच आकार आला होता. शरीर खंगले होते. पण मन खंबीर झाले होते.

विहार करीत करीत ते कोटिशीला नांवाचया वनखंडात आले. तेथे तर त्यांनी अत्यंत दुर्धर तप आरंभिले. त्या तपाच्या प्रभावानें त्यांच्या आत्मप्रदेशाची संलग्न झालेले कर्मपरमाणू दूर होऊ लागले. क्रोधदी विकार जळून गेले. प्रचंड मोहसभ्राटहि जेरीला आला. अत्याचे मूलभूत ज्ञान, दर्शन, सुख व वीर्य या अनंत स्वरूप गुणाचा उदय झाला.

याच वेळी एक घटना घडली.

श्रीरामची पत्नी सीता ही तपाच्या प्रभावाने स्वर्गात देव झाली होती. ती अच्युत स्वर्गात स्वयंप्रभ नांवाची देव झाली होती. त्या देवाला वाटले की श्रीरामाला तपापासून आपण भ्रष्ट केले तर ते मरुन स्वर्गात आल्यावर आपण खूप खूप सुखी होऊ. त्या देवाचा हा विचार किती स्वार्थी होता! पण पूर्वजन्मीचे ऋणानुबंध सहजासहजी जात नाहीत हेच खरे! त्या देवाने अनेक रुपे धारण करून श्रीरामाची समाधी मोडण्याचा व त्यांना तपापासून भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. सीतेचा मंगल रूपहि त्याने धारण करू न पाहिले. मधूर मधुर वचनांनी श्रीरामाला पूर्वीश्रमीची स्मृति जागृत करण्याचाहि प्रयत्न केला. पण श्रीरामांनी तर आता हे सर्वच सोडले होते. तो रामाचा निश्चय होता. तिथे त्या देवाचे सर्वच प्रयत्न निष्फळ झाले.

श्रीरामाच्या तपाच्या प्रभावाने त्यांची कर्मबंधने दूर झाली. परमश्रेष्ठ असे कैवल्य त्यांना प्राप्त झाले. स्वर्गातील देवहि त्यावेळी तिथे आले. ज्या देवाने त्याना त्रास देण्याचा प्रयत्न केला त्यानेहि श्रीरामची माफी मागितली. श्रीरामानी उपदेश केला. ते म्हणाले-- सीते, तू स्वर्गात येऊन देव झाल्यामुळे सुखाची अपेक्षा बरोबर आहे. पण आता तुला कळालेच असेल की ज्या सुखासाठी मानवाची धडपड असते ते सुख म्हणजे मृगजळ आहे. सुखाने शांती मिळाल्याऱेवजी मन अधिकच अशांत, अधीर होते. ते सुख चांगले कसे असेल ? तू जो त्रास देण्याचा प्रयत्न केलास त्याच तूच दमलीस. मी आहे तिथेच आहे.

त्यानंतर श्रीरामाने रावण, लक्ष्मण, जनक, दशरथ इत्यादि आप्त मंडळी कुठे कुठे जन्मली व ती काय करीत आहे हेहि सांगितले. ते सर्व ऐकतांना ही सर्व सृष्टि म्हणजे केवळ रंगभुमि आहे असे वाटले असल्यास नवल ते काय ?

सभा विसर्जित झाल्यावर श्रीरामांनी भारतात सात वर्षे विहार केला. सर्व मुमुक्षु जिवांना कल्याणचा मार्ग दर्शविला. आणि एक रात्री या देहाचा त्याग करून ते मोक्षवासी झाले.

भारतीय सत्पुरुषांच्या इतिहासांतील हे एक महान पर्व घडले. श्रीरामाच्या जन्माने जणू एका दिव्य तत्त्वाचाच साक्षात्कार सृष्टिला घडला. असली दिव्य विभूति भारतांच्या इतिहासांत अमर झाली. हा इतिहासच गौरवाचा भाग आहे.

श्रीरामाची कथा ही अंतर्बाह्य करून पवित्र आहे. सारे पवित्र्य मांगल्य, वात्सल्य, निष्ठा, प्रेम तीत सामावले आहे. म्हणूनच ती कथा वंदनीय झाली आहे.